

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14003770>

HOZIRGI TURKIY TILLARDA KELISHIK KATEGORIYASI (O‘ZBEK, QORAQALPOQ, QOZOQ, QIRG‘IZ TILLARI MISOLIDA)

Ikhbol Shamsudinova

Jo‘rayeva Mehriniso Safar qizi

Xongeldiyeva Sevara Shuxrat qizi

TerDU, o‘zbek filologiyasi fakulteti talabalari

Annotatsiya: ushbu maqolada hozirgi turkiy tillarda faol qo‘llaniluvchi kelishiklar haqida fikr yuritilgan bo‘lib, mulohazalar o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq, qirg‘iz tillari misolida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: kelishik, kategoriya, bosh kelishik, qaratqich kelishiga, tushum kelishigi, o‘rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi, qiyos.

Ot turkumidagi so‘zning yoki ismlarning kelishik qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi *turlanish* deyiladi. Kelishik qo‘shimchalari (egalik qo‘shimchalari bilan bir qatorda) turlovchi qo‘shimcha hisoblanadi. Turkiy tillardagi ism guruhiga oid so‘zlarda yagona tipdagi turlanish tizimi mavjud[1.53]. Qadimgi turkiy tildagi kelishiklar tizimi hozirgi turkiy tillardagi kelishiklar tizimiga nisbatan ham sifat ham miqdor jihatdan farqli ekanligi ko‘zga tashlanadi. Buning dastlabki sababi tarixiy taraqqiyot yo‘li hisoblansa, boshqa bir sababi ba’zi turdagi kelishiklarning grammatik ma’nosi tubdan o‘zgarib ketganligi hamda son jihatdan kamayib ketganligidir.

Turkiy tillar qiyosiy grammatikalarida hozirgi turkiy tillarda 6-8 kelishik mavjudligi haqida gap borsa-da, ayrim til va lahjalarda tushum, qaratqich, jo‘nalish, chiqish, o‘rin-payt kelishiklarining bir shaklda qo‘llanilishi, ba’zi tillar, jumladan,

yoqut tilida qaratqich kelishigining umuman qo'llanilmasligini hisobga olib hozirgi turkiy tillarni 5-7 kelishik tizimiga ega deyish mumkin[2.92].

Bosh kelishik - qadimgi turkiy tillarda ham hozirgi turkiy tillarda ham hech qanday ko'rsatkich shakliga ega bo'lmagan, ya'ni nol ko'rsatkichli shakl sifatida e'tirof etiladi.

Qaratqich kelishigi - qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lmagan. Bu ko'rsatkich shakli o'rniga so'zlar qaratuvchi va qaralmishning sintaktik aloqasi asosida bog'langan. Biroq hozirgi turkiy tillarda jumladan, o'zbek tilida qaratqich kelishigi -ning(mening); qoraqalpoq tilida -nin(kunlerinin) - *Qis kunlerinin biri yedi*; qozoq tilida -nin(ozinin) - *ozinin uli bolmapti desedi*; qirg'iz tilida -nin(koyleginin) - *onin koyleginin omirau ag'ituli*; ko'rsatkich shakllarida qo'llaniladi. Ko'rinib turibdiki, uch til, ya'ni qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillarida qaratqich kelishigi bir xil [-nin] tarzda faol qo'llanar ekan. o'zbek tilida esa uning biroz fonetik jihatdan o'zgargan shakli nisbatan faol.

Tushum kelishigi ma'no jihatdan barcha turkiy tillarda bir xil bo'lgan. Uning qadimgi turkiy shakllari i//i hamda ig'//ig' shakllarda bo'lgan. Biroq hozirgi turkiy tillarda uning bu shakllari deyarli faol emas. Hozirda o'zbek tilida tushum kelishigining -ni(kitobni) shakli - *Madina kitobni o'rtog'iga sovg'a qildi*; qoraqalpoq tilida -di(jerdi) shakli - *Jerdi qalin qar qaplag'an*; qozoq tilida -di(angimemdi) - *sonimen angimemdi aqirindap bastay bereyin*; qirg'iz tilida -in(kozin) - *ol kozin baqiraytip asha tusedi* shakllari faol qo'llaniladi. Tadqiqot natijasida, tushum kelishigi qozoq hamda qoraqalpoq tillarida bir xil, ya'ni -di shaklda qo'llanilishi aniqlandi.

Jo'nalish kelishigi hozirgi turkiy tillarda bitta ma'noni, ya'ni harakatning yo'nalish nuqtasini ifodalaydi[2.95]. Jo'nalish kelishigi hozirgi turkiy tillar, xususan o'zbek tilida -ga(uyga); qoraqalpoq tilida -ke(gojekke) - *Aysenemnin gojekke ko'zi tusti*; qozoq tilida -g'a(sazg'a) - *Onin mingen esegi sazg'a batip qaldi*; qirg'iz tilida -g'a(qalag'a) - *bari de qalag'a ketip baradi* shakllari faol tarzda qo'llaniladi. Ushbu kelishik turida ham o'xshash ko'rsatkich shakllari mavjud bo'lib, ular qozoq hamda qirg'iz tillarida namoyon bo'ladi.

O'rin-payt kelishigi harakat sodir bo'lgan o'rin, payt yoki harakat bajarilishiga vosita bo'lgan predmet ma'nosini anglatib keladi[2.97]. Bu kelishik shaklining turli

tillarda turlicha ko‘rinishlarda uchrashiga guvoh bo‘lamiz. Tadqiqimiz obyektini sifatida olingan hozirgi turkiy tillarda esa o‘rin-payt kelishigining quyidagi ko‘rsatkichlari faol qo‘llaniladi: o‘zbek tilida -da(xonada); qoraqalpoq tilida -te(mektepte) - *mektepte bo‘lg‘an qiziqli waqiyalardi aytisdi*; qozoq tilida -de(omirde) - *bul omirde baylardin palaudan juregi aynig‘an*; qirg‘iz tilida -da(art jag‘inda) - *arbakeshtin art jag‘inda tort-bes jasar bir bala otir*. Ushbu kelishik ko‘rsatkichlaridagi bir xillik o‘zbek tili hamda qirg‘iz tilida kuzatiladi.

Chiqish kelishigi fe‘ldan anglashilgan harakatning boshlanish o‘rni, payti hamda harakatning bajarilish yoki bajrilmassligiga vosita bo‘lgan predmetni anglatadi[2.98]. Hozirgi turkiy tillarda ushbu kelishik shaklining ham turli ko‘rinishli ko‘rsatkichlari faol qo‘llaniladi. Jumladan, o‘zbek tilida -dan(maktabdan); qoraqalpoq tilida -nan(aldinan) - *wolardin aldinan qonsinisi Murat ag‘a shiqti*; qozoq tilida -dan(palaudan) - *bul omirde baylardin palaudan juregi aynig‘an*; qirg‘iz tilida -tan(istiqtan) - *ol istiqdan ebdan qaljirag‘an* kabilar. Tadqiqotimiz davomida chiqish kelishigidagi o‘xshashlik o‘zbek tili va qozoq tilida -dan ko‘rsatkichi vositasida namoyon bo‘lishi aniqlandi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlamog‘imiz joizki, turkiy tillarning materiali kelishik tizimini tarixiy jihatdan ikki ko‘rinishini belgilash imkonini beradi. Dastlabkisi, qadimiyoq bo‘lib turkiy bobotil davriga xos bo‘lsa, keyingisi turkiy tillarning lahja va dialektlarga ajralish va undan keyingi taraqqiyot bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Qadimgi turkiy tillardagi kelishiklar tizimi hozirgi turkiy tillar kelishiklar tizimidan ham sifat, ham miqdor jihatdan tafovutlarni hosil qilishini ko‘rishimiz mumkin. Bundan tashqari qadimda ular anglatgan ma’no jihati boshqa bo‘lsa, hozirda boshqacha shuningdek, qadimgi turkiy tilda kelishiklarning son jihatdan ko‘pligi kishini hayratda qoldirsa, hozirgi turkiy tillarda kelishiklarning avvalgiga nisbatan biroz kamayganligi yoxud fonetik jihatdan o‘zgarishlarga uchraganligi ko‘zga tashlanadi. Biroq shunga qaramasdan qadimgi turkiy tillarda ham, hozirgi turkiy tillarda ham kelishiklar so‘zlarni ma’no-mazmun jihatdan jipslashtirib turuvchi birlik sifatida baholangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dadaboyev H.,Xolmanova Z. Turkit tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. Toshkent – 2015
2. Abdurasulov Y. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi, “Fan” nashriyoti. – Toshkent, 2004.
3. Rafiyev A. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi(o‘quv qo‘llanma). Toshkent – 2004.